

1. Η Δημιουργία του κόσμου, λεπτομέρεια, ψηφιδωτό, α' μισό 13ου αι. Βενετία, Άγιος Μάρκος: Ο Κύριος δημιουργεί τον ήλιο, τη σελήνη και τα άστρα σε μια σύνθεση που έχει βυζαντινά (και κλασικά) πρότυπα. (Κατ'εξόχλη, Βυζαντινά Ψηφιδωτά, σ. 161, εικ. 147.)

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

Το τέλος του κόσμου και η προπαγάνδα στην ιστοριογραφία του δού αιώνα¹.

Γιώργος Θ. Καλόφωνος
 Ιστορικός - Βυζαντινολόγος

Με την πλασματική συμπλήρωση της δεύτερης χιλιετίας μετά τη γέννηση του Χριστού να έχει ήδη γίνει παρελθόν, και τη διάφηση, για μία ακόμη φορά, της καταστροφολογικής μελλοντολογίας που είχε προηγηθεί, είμαστε, νομίζω, σήμερα σε θέση να κατανοήσουμε πολύ καλύτερα κάποιες πτυχές της λειτουργίας αντίστοιχων φαινομένων στο απώτερο παρελθόν. Η πρόσφατη αναβίωση των προφητειών του Νουστράδαμου, η εμφάνιση κομητών, οι νεοχλιαστικές αιρέσεις, η όψιμη ευθυ-

γράμμιση των πλανητών, όλα προέβλεπαν το τέλος με ακρίβεια, και γι' αυτό το τέλος τους ήταν προκαθορισμένο: δεν χρειάστηκαν παρά λίγοι μόνο κτύποι του ρολογιού για να ξεφουσκώσουν και να ξεχασθούν. Όσο μεγάλη ήταν η έλξη που ασκούσαν πριν από τη διάψευσή τους, τόσο ασήμαντη και κουραστική μοιάζει η ενασχόληση με αυτές τις προφητείες εκ των υστέρων: ποιός ενδιαφέρεται πραγματικά να ακούσει σήμερα για το πώς θα κατέστρεφε την παγκόσμια οικονομία ο ιός του 2000; Από τη άλλη πλευρά, όσο γρήγορα απωθούνται από τη μνήμη μας (ίσως με κάποιον βαθμό ενόχης για την ευπιστία μας), τόσο ταχύτερα δίνουν τη θέση τους σε νέες, εναλλακτικές προφητείες του τέλους; Θυμίζω ότι πριν από τον ιό του 2000 αναμενόταν ο «ιός» της 9-9-99 και είχε ακολουθήσει ο «ιός» της 29ης Φεβρουαρίου του 2000, με μικρότερη ομολογούμενης απήχηση. Η ευκολία με την οποία οι προφητείες του τέλους διαδίδονται, διαψεύδονται και μεταλλάσσονται οφείλεται στο ότι δεν απευθύνονται στη λογική αλλά στο συναίσθημα: η επιτυχία τους δεν εξαρτάται τόσο από την πειστικότητα τους όσο από τη γοητεία που μπορούν να ασκήσουν στη συλλογική φαντασία. Με αυτήν την έννοια, η μεγάλη απήχηση που είχε η υπόθεση του ιού του 2000 δεν οφείλεται τόσο στην υπαρκτή επιστημονική βάση του οποίου τεχνικού προβλήματος, αλλά στο δέος που μας προκαλεί ακόμη η ταχύτατη Εξάπλωση της ψηφιακής τεχνολογίας και η προϊούσα εξάρτησή μας από αυτήν. Ακόμη μεγαλύτερη απήχηση από την πιθανότητα της μερικής καταστροφής έχει πάντοτε η πρόβλεψη της απόλυτης καταστροφής: η εκδοτική επιτυχία του Νοστράδαμου ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερη από εκείνη του ιού.

Πίσω από όλην αυτή την καταστροφολογία κρύβεται βέβαια η αντίληψη ότι ο χρόνος είναι γραμμικός, ότι ο κόσμος έχει μια αρχή και πορεύεται προς το τέλος. Όπως ο αναγνώστης του πρώτου μέρους του παρόντος αφιερώματος γνωρίζει καλά, την τελεολογική αυτήν αντίληψη της ιστορίας μας την κληροδότησε ο χριστιανισμός, όπως άλλωστε και την μεγάλη συμβολική δύναμη της χλιετίας και προφανέστατα, το καθιερωμένο σήμερα χρονολογικό σύστημα που επιλέγει την γέννηση του Χριστού ως αφετηρία². Ψευθυμίζω ότι το σύστημα αυτό άρχισε αρκετά να καθιερωθεί. Η βυζαντινή αυτοκρατορία –το χριστιανικό οικουμενικό κράτος– ουδέποτε το χρησιμοποίησε. Το έτος 1000 μ.Χ., που ηχεί τόσο εντυπωσιακά σήμερα που διατρέχουμε το 2000, σήμαινε λίγα για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι θεωρούσαν ότι διήνυαν το έτος 6508 από κτίσεως κόσμου (τοποθετώντας την γέννηση του Χριστού γύρω στο μέσον της έκτης χλιετίας). Αλλά ακόμη και το ακριβές έτος της συμπλήρωσης χιλίων ετών από την έλευση του Σωτήρος δεν ήταν αυστηρά καθορισμένο, εφόσον υπήρχαν εναλλακτικά συστήματα χρονολόγησης αλλά και διαφορετικοί υπολογισμοί της χρονολογίας της γέννησης.

Η έννοια της χλιετίας πάντως είχε από νωρίς συνδεθεί με εσχολογικές αντιλήψεις. Στην προσπάθεια να υπολογισθεί ο χρόνος του τέλους του κόσμου, δηλαδή της Ημέρας της Κρίσεως που είχε προαναγγελλεί, αναπτύχθηκαν διάφορες μέθοδοι, που επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν τις ποικίλες αποκαλυπτικές παραδόσεις που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται. Κοινός τόπος των πρώιμων αυτών αποκαλυπτικών αφηγημάτων ήταν συνήθως η προσδοκία μιας περιόδου αναταραχής, καταστροφών και

δυστυχίας, την οποία θα ακολουθούσε η σύντομη επίγεια βασιλεία του Αντιχρίστου, η τελική του σύγκρουση με τις επουράνιες δυνάμεις και, τέλος, η Δευτέρα Παρουσία.

Παρότι η εκκλησία και η αυτοκρατορική διοίκηση δεν ανατόνισαν τη δυνατότητα υπολογισμού της χρονολογίας του τέλους –χρονολογία άγνωστης ακόμη και στους αγγέλους–, μπορούμε να διακρίνουμε μέσα από τις ιστορικές πηγές του Βυζαντίου την ύπαρξη τέτοιων υπολογισμών που προκαλούσαν αρκετή αναστάτωση. Βασισμένοι σε μια αλληγορική ερμηνεία του βιβλικού χωρίου των Ψαλμών, όπου μία ημέρα της δημιουργίας παρομοιάζεται με χίλια χρόνια, ένας πρώτος υπολογισμός τοποθετούσε το τέλος του κόσμου στο έτος συμπληρώσεως της έκτης χλιετίας, η οποία συμβόλιζε την έκτη και τελευταία ημέρα της Δημιουργίας.

Λόγω ακριβώς της ασάφειας που επικρατούσε ως προς το χρονολογικό σύστημα, το αποτέλεσμα ακόμη και ενός τόσο απλού υπολογισμού δεν μπορούσε να είναι ακριβές. Διαφορετικοί κύκλοι περίμεναν την συμπλήρωση της κρίσιμης χλιετίας σε διάφορες εναλλακτικές χρονολογίες, όλες μέσα στο πρώτο ήμισυ του δόκιμω, μιας εποχής κρίσιμης, κατά την οποία ολοκληρώθηκε η διαδικασία του εκχριστιανισμού, είτε μέσω των μαζικών αναγκαστικών προσληψιών των τελευταίων ειδωλολατρικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, είτε μέσω της επιβολής από την κεντρική εξουσία νέων χριστιανικών-βιβλικών πολιτισμικών προτύπων στην αυτοκρατορική ιδεολογία και τον συμβολισμό. Κορυφαίη της, η Βασιλεία του Ιουστινιανού Α' (527-565 μ.Χ.), η επεκτατική πολιτική του οποίου στόχευε στη δημιουργία μιας χριστιανικής ρωμαϊκής οικογενείας υπό την κυριαρχία ενός χριστιανού αυτοκράτορα Ρωμαίων.

Σε μια προσπάθεια ανίχνευσης του αντίκτυπου που είχε η προσδοκία του τέλους του κόσμου στην ιστοριογραφία της εποχής, θα χρησιμοποιήσω ενδεικτικά δύο αντιπροσωπευτικά κείμενα του έκτου αιώνα: την *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα και τα *Ανεκδότα* του Προκόπιου.

Σχεδόν τίποτε δεν είναι γνωστό για τη ζωή και την προσωπικότητα του Ιωάννη Μαλάλα, πέρα από το ότι γεννήθηκε, έζησε και έγραψε το μεγαλύτερο μέρος της *Χρονογραφίας* του στην Αλεξάνδρεια, και ότι πιθανώς μετανάστευσε κάποια στιγμή στην Κωνσταντινούπολη, όπου και έγραψε το τελευταίο τμήμα της *Χρονογραφίας*. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον στον Μαλάλα είναι το είδος ιστοριογραφίας που επιλέγει: η *χρονογραφία* ή *χρονικός* είναι μια παγκόσμια ιστορία που ξεκινάει από τη δημιουργία του κόσμου και φθάνει έως τις μέρες του συγγραφέα, ενσωματώνοντας –αρκετά άτεχνα συνήθως– ένα ποικίλο και ετεροκλίτο υλικό, ένα χριστιανικό είδος αφηγημάτων που έγινε πολύ δημοφιλές αργότερα στο Βυζάντιο. Η *Χρονογραφία* του Μαλάλα είναι η παλαιότερη που διασώζεται σχεδόν ακέραια. Στο τελευταίο τμήμα της, το οποίο περιλαμβάνει την περίοδο της ζωής του συγγραφέα, και το οποίο ξεκινάει με τη βασιλεία του Ζήνωνα (474-491 μ.Χ.) και σταματά περί το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού, η αφήγηση γίνεται λεπτομερέστερη και προδίδει την χρήση πορφυροκίμων μαρτυριών, προσωπικής γνώσεως των γεγονότων και, πιθανώς, κρατικών εγγράφων που ο Μαλάλας είχε υπόψην του.

Για τον Προκόπιο γνωρίζουμε περισσότερα. Γεννημένος στην Καισάρεια, έγινε γραμματέας του περιφημού στρατηγού Βελισσαρίου και έζησε από κοντά τα γεγονότα που περιγράφει τόσο στο έργο *Ιστορία των Πολέμων* όσο και στα *Ανεκδότα*. Σε αντίθεση με τον Μαλάλα, γράφει πιο συγκροτημένα, σε υψηλό ύφος, και ακολουθεί στην *Ιστορία των Πολέμων* το κλασικό θουκυδίδειο πρότυπο. Λόγω κυρίως της γλώσσας και του ύφους του, πολλοί μελετητές υπέθεσαν ότι διακατέχεται από όπνιο για την εποχή πνεύμα «ορθολογισμού». Ο Προκόπιος όμως ήταν άνθρωπος της εποχής του: πίσω από τις φαινομενικά αποστασιοποιημένες εκφράσεις που χρησιμοποιεί για να περιγράψει χριστιανικούς θεσμούς και υπερφυσικά γεγονότα, κρύβεται μια καθαρά χριστιανική αντίληψη της ιστορίας, όπου η θεϊκή επέμβαση θεωρείται η κύρια κινητήρια δύναμη.

Στα *Ανεκδότα* πάντως, έργο ημιτελές που παρέμεινε άγνωστο ως τον 10ο αιώνα, ο Προκόπιος εξαπολύει οργισμένη επίθεση εναντίον των ηρώων της *Ιστορίας* του, και παρουσιάζει με τα μελανότερα χρώματα τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και την σύζυγό του Θεοδώρα. Ο Ιουστινιανός ήταν ο βασιλεύς των δαιμόνων, ίσως και ο Αντίχριστος ο ίδιος. Την δαιμονική βασιλεία του ίδιου και του θείου και προκατόχου του, Ιουστινιανού Α' (518-527 μ.Χ.), προαναγγέλλουν εξίσου δαιμονικά σημεία. Σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα ο ιστορικός κόμης πληροφορεί ότι ένα απάνθρωπο πλάσμα κολοσσιαίων διαστάσεων εμφανίστηκε τρεις φορές στον ύπνο του στρατηγού Ιωάννη Κυρού, ο οποίος είχε φυλακιστεί σε ανύποπτο χρόνο τον άσημο ακόμη τότε στρατιώτη Ιουστινό, και τον διέταξε να τον απελευθε-

ρώσει, προφητεύοντας πως κάποτε ο Ιουστινός και η οικογένειά του θα του φανούν πολύ χρήσιμοι (*Ανεκδότα* 6.5-9). Σε άλλο χωρίο, ένα όνειρο, και πάλι, καθησυχάζει την μετανουόσα πόρνη Θεοδώρα για την οικονομική της δυσπραγία, προλέγοντάς της ότι θα παντρευτεί τον άρχοντα των δαιμόνων, και θα λύσει έτσι διά παντός το βιοποριστικό της πρόβλημα (*Αν.* 12.31-32).

Η έντονη δαιμονολογία των *Ανεκδότων*, καθώς και οι γνωστές πορνογραφικές διηγήσεις που εμπιερύχουν, δημιουργούσαν πάντοτε ανάμικτα συναισθήματα στους μελετητές. Όμως, παρά τις υπερβολές του έργου και την παραδοσιακή λιβελογραφική χροιά του, δεν πρέπει να παραβλεφθεί η πολυπλοκότητά του, η γνησιότητα και ειλικρίνεια των απόψεων του συγγραφέα, καθώς και η άμεση σχέση του με το γενικότερο πνεύμα της εποχής⁶. Αποστάσματα, όπως τα δύο που αναφέρθηκαν παραπάνω, που διατυπώνουν τα μηνυτά τους με αρκετά έμμεσο και ελλειπτικό τρόπο, απήχουν κατά πάσα πιθανότητα την ενσωμάτωσή στο κείμενο των *Ανεκδότων* πορφυροκίμων ιστοριών που κυκλοφορούσαν ως αντιδυναστική προπαγάνδα⁷. Η μορφή του προφητικού ονείρου, ειδικότερα, ήταν πρόσφορη για την κυκλοφορία τέτοιων μηνυμάτων για δύο λόγους: αφ' ενός προσθέτει στις ιστορίες αυτές κύρος, προσδίδόντάς τους μια διάσταση μεταφυσική⁸ αφ' ετέρου παρέχει ασφάλεια στους δημιουργούς τους, εφόσον είναι δύσκολο να διωχθεί κανείς εξαιτίας ενός ονείρου που είδε⁹. Για τους λόγους αυτούς άλλωστε η ονειροκριτική ήταν επίσημα απαγορευμένη από την ρωμαϊκή νομοθεσία.

Σε αντίθεση με τον Προκόπιο και την θεωρία του για τη δαιμονική φύση του αυτοκράτορα, ο Μαλάλας παρουσιάζει τη βασιλεία του Ιουστινιανού, αντλώντας, όπως φαίνεται, από την επίσημη αυτοκρατορική προπαγάνδα. Είναι εμφανές ότι, σε πλήρη διαφωνία με τα *Ανεκδότα*, η *Χρονογραφία* αντιμετωπίζει τον Ιουστινιανό με τρόπο υπερβολικά επαίτητικό: όλα όσα ενόχλησαν τον Προκόπιο και χρησιμοποιούσαν στο έργο του ως αποδείξεις της υπέρμετρης κλοηρότητας του αυτοκράτορα ο Μαλάλας τα αξιολογεί θετικά.

Επίσης, ο Μαλάλας στο έργο του επιδιώκει σε μια δύσκολη προσπάθεια να αποδείξει, μέσω μιας σειράς υπολογισμών ιδιαίτερα περίπλοκων και αρκετά αυθαίρετων, ότι η έκτη χιλιετία από κτίσιως κόσμου είχε ήδη παρέλθει την εποχή της *Χρονογραφίας* του συγγραφέα. Σε διαφορετική χωρία του έργου του τοποθετεί το τέλος της είτε στο έτος της Σταυρώσεως είτε στο έτος 500 μ.Χ.⁷ Η χρονολογική τοποθέτηση της σταυρώσεως του Χριστού στο τέλος της έκτης χιλιετίας είναι πρωτότυπη άποψη του Μαλάλα και έρχεται σε σύγκρουση με την καθιερωμένη άποψη της εποχής, η οποία τοποθετούσε την σταύρωση μισή χιλιετία νωρίτερα (δηλαδή το 5500 από κτίσιως κόσμου). Προβλέποντας την δυσπιστία των αναγνωστών του ως προς την ορθότητα των υπολογισμών του, ο Μαλάλας προβάλλει το επιχείρημα πως, ακόμη και αν δεχθεί κανείς την καθιερωμένη άποψη, θα καταλήξει και πάλι στο συμπέρασμα ότι η έκτη χιλιετία έχει παρέλθει, τοποθετώντας την και σ' αυτή την περίπτωση γύρω στο έτος 500 μ.Χ., δηλαδή στο μέσο περίπου της βασιλείας του Αναστασίου Α' (491-518 μ.Χ.).

2. Η Γέννηση του Χριστού, τοιχογραφία, περίπου 1360-70. Μυστράς, Περιβλεπτός. (Αγεμάτου-Ποταμίδη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, σ. 172, εκ. 151.)

Αυτό δείχνει πως, ο σκοπός του χρονολογικού συστήματος του Μαλάλα δεν είναι τόσο να καθορίσει την ακριβή ημερομηνία της συμπληρώσεως της έκτης χιλιετίας, όσο να αποδείξει την παρέλευσή της. Η εμμονή του σ' αυτό το σημείο υποδεικνύει ότι εδώ θίγεται ένα θέμα πολύ σημαντικό για την εποχή του. Αν δεχθούμε πως ο Μαλάλας όντως ακολουθεί την προπαγάνδα του Ιουστινιανού σ' αυτό το σημείο, το ερώτημα είναι, γιατί η αυτοκρατορική προπαγάνδα προσπαθεί τόσο απεινωμένα να αποδείξει την παρέλευση της χιλιετίας;

Αν ορισμένοι κύκλοι, έχοντας χρησιμοποιήσει διαφορετικούς υπολογισμούς, ανέμεναν τη συμπλήρωση αυτής της καθοριστικής χιλιετίας στο εγγύς μέλλον, τότε η βασιλεία του Ιουστινιανού θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η βασιλεία του Αντιχριστού: μια εκδοχή πολύ πρόσφορη για προπαγάνδα εναντίον του αυτοκράτορα⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δαιμονολογία του Προκόπιου δεν μπορεί να αποτελεί την αντιστροφή της προπαγάνδας του Ιουστινιανού, όπως έχει πρόσφατα υποστηριχθεί⁹. Η υπόθεση ότι ο αυτοκράτορας εισήγαγε την προπαγανδιστική άποψη πως η βασιλεία του ακολουθεί χρονολογικά τη συμπλήρωση της έκτης χιλιετίας, με σκοπό να της προσδώσει «αποκαλιπτικό» κύρος, φαίνεται μάλλον απίθανη. Σε μια εποχή κατά την οποία το χρονολογικό σύστημα δεν ήταν ενιαίο, και που οι ποικίλες αποκαλιπτικές παραδόσεις δεν είχαν διαμορφωθεί οριστικά, θα ήταν προφανές για τους αυτοκρατορικούς κύκλους ότι μια τέτοια

προπαγάνδα θα μπορούσε εύκολα να παρερμηνευθεί και να στραφεί εναντίον του εμπνευστή της¹⁰. Πολύ πιθανότερο, εδώ, είναι να απηχεί ο Προκόπιος μian άποψη που έχει ήδη τεθεί σε κυκλοφορία από κύκλους αντιπθέμενους στον Ιουστινιανό. Για να αντικρούσει λοιπόν τις φήμες αυτές και να κατευνάσει το χλιαστικό κλίμα που έχει αρχίσει να δημιουργείται, η πλευρά του Ιουστινιανού προσπαθεί με περίπλοκος υπολογισμούς να αποδείξει πως η έκτη χιλιετία έχει παρέλθει, πως ο κόσμος έχει πάρει παράταση ζωής, και πως η βασιλεία του σημαίνει την *έναρξη της χρυσής χιλιετίας*, η οποία, σύμφωνα με μian άλλη αποκαλιπτική παράδοση (την οποία ακολουθεί και η *Αποκάλυψη* του Ιωάννη 20.1-7), θα προηγηθεί της Δευτέρας Παρουσίας¹¹.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, ο αυτοκράτορας επιδιέχεται σε ένα πρόγραμμα καθάρσεως, για το οποίο ο Προκόπιος τον κατηγορεί: επιδίδεται σε διωγμούς όλων των «κακοποιών» στοιχείων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι ειδωλολάτρες και οι μάγοι. Αναμειγνύεται με πάθος στις χριστολογικές έριδες προσπαθώντας να άρει το μονοφυσικό σχίσμα. Εγκαινιάζει μεγαλεπήβολα έργα ευποιίας και ανοικοδομήσεως, που εξαντλούν, κατά τον Προκόπιο, τον πλούτο της αυτοκρατορίας. Η κρισημ έκτη χιλιετία, και η εποχή δυστυχιών και ταραχών που συνεπάγεται, τοποθετείται κατά την ιδιόρρυθμη άποψη του Μαλάλα στο έτος της σταυρώσεως του Χριστού, ή, πολύ πιο βολικά και σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, κοντά

3. Ο αυτοκράτωρ Ιουστινιανός (λεπτομέρεια), σφαιρικό ψηφιδωτό, 547. Ραβέννα. Άγιος Βιτάλιος. (Χατζηδάκη, Βυζαντινά Ψηφιδώτα, σ. 32, εικ. 4.)

στο έτος 500 μ.Χ., που είναι το μέσον περίπου της βασιλείας του Αναστασίου.

Ο Μαλάλας, ακολουθώντας αναμφίβολα τη γραμμή του Ιουστινιανού, επιδιέεται σε μια συστηματική επιχείρηση αμαυρώσεως του Αναστασίου, ο οποίος είναι ο τελευταίος αυτοκράτορας της προηγούμενης δυναστείας – κάτι που αργότερα θα επιχειρήσουν οι ιστορικοί της Μακεδονικής δυναστείας σε σχέση με τον Μιχαήλ Γ'. Εκδηλώσεις της δυσφημίσεως αυτής αποτελούν δύο προφητικά όνειρα που σχετίζονται με το τέλος της βασιλείας του Αναστασίου. Λίγο μετά από μίαν εξέγερση του λαού, και αφού ο Αναστάσιος –κατά τον Μαλάλα– σκότωσε τους πρωτεργάτες της με δόλο (αθετώντας τον λόγο του), ο αυτοκράτορας

... είδε σ' ένα όνειρο... ότι στάθηκε απέναντί του κάποιος άνδρας ψηλός και όμορφος που κρατούσε έναν γραμμένο κώδικα και τον διάβαζε. Αφού γύρι-

σε πέντε φύλλα από το βιβλίο αυτό, και ανέγνωσε εκεί το όνομα του βασιλέα, τού είπε: «Δες, λόγω της απληστίας σου, σου σβήνυ δεκατέσσερα», και με το ίδιο του το δάχτυλο τα έσβησε. Ο βασιλεύς Αναστάσιος ξυπηλατημένος, κάλεσε τον κουβικουλάριο και πραιπόσιτο Αμάντιο, και του διηγήθηκε αυτά που είδε στο όνειρό του. Εκείνος τού είπε: «Μακάρι να ζήσεις για πάντα, βασιλέα! Αλλά είδα κι εγώ αυτή την νύχτα σ' ένα όνειρο ότι καθώς στεκόμουν απέναντι στο μεγαλείο σου, ήλθε από πίσω μου ένα γουρούνι μεγάλο σαν αγριόχοιρος και άρπαξε με το στόμα του την άκρη της χλαμύδας μου, και με έριξε στο έδαφος, και με σκότωσε, καταβροχθίζοντάς με και ποδοπατώντας με». Και κάλεσε ο βασιλεύς τον φιλόσοφο Πρόκλο τον Ασιανό, που ήταν πολύ ικανός ονειροκρίτης, και του διηγήθηκε [το όνειρό του, και το ίδιο έκανε και ο Αμάντιος. Ο δέ Πρόκλος τούς ερμήνευσε] την σημασία του ονείρου, και τους είπε ότι επει-

τα από λίγο χρόνο θα πεθάνουν (και οι δύο). (408, 12 - 409, 10.)

Δεν χρειάζεται βεβαίως να αναφέρω ότι τα όνειρα βγήκαν αληθινά. Ο Αναστάσιος πέθανε μετά από ένα χρόνο, σε ηλικία ενενήντα ετών, ενώ ο Αμάντιος εκτελέστηκε μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Ιουστινίου, του ιδρυτή της δυναστείας του Ιουστινιανού, διότι είχε υποστηρίξει άλλον μνηστήρα του αυτοκρατορικού θρόνου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κάθε ονειρευμένο αντιπλοχίτη και διαφορετικός τύπος ονείρου. Ο αυτοκράτορας δέχεται την επίσκεψη ενός αγέλου που του δείχνει ένα βιβλίο, κάτι αντίστοιχο με την περιήρηση βιβλίου της ζωής στην Αποκάλυψη του Ιωάννου (20.12-15). Τα πέντε φύλλα που γυρίζει ο άγγελος συμβολίζουν αναμφίβολα τις πέντε χιλιετίες που έχουν ήδη παρέλθει, ενώ τα χρόνια της ζωής του Αναστασίου, από τα οποία σβήνυ δεκατέσσερα, είναι γραμμένα στο έκτο φύλλο-χιλιετία.

Είναι προφανές ότι η ιστορία αυτή δημιουργήθηκε και κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του θανάτου του Αναστασίου (518 μ.Χ.). Κατά μία ερμηνεία, τα δεκατέσσερα χρόνια που αφαιρέθηκαν από τη ζωή του αυτοκράτορα υπονοούν ότι του στερήθηκε το προνόμιο να είναι ζωντανός κατά την Δευτέρα Παρουσία, η οποία κατ'αυτήν την άποψη πρέπει να αναμενόταν το 532 μ.Χ.¹² Οποιαδήποτε, πάντως, και αν ήταν η προέλευση και η αρχική χρήση του ονείρου αυτού, σίγουρα δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί έτσι μέσα στα συμφραζόμενα της Χρονογραφίας, η οποία γράφηκε αρκετά μετά το 532 μ.Χ., και η οποία εν πάση περιπτώσει τοποθετεί ρητώς το τέλος της έκτης χιλιετίας σε προγενέστερη εποχή.

Ο πραιπόσιτος Αμάντιος, όντας πρόσωπο λιγότερο σημαντικό, δεν δέχεται μια τόσο υψηλή ενόραση. Το όνειρό του είναι καθαρά συμβολικό. Αν το ερμηνεύσουμε με τη βοήθεια ενός βυζαντινού ονειροκριτικού, θα καταλήξουμε στο ίδιο περίπου συμπέρασμα με τον «φιλόσοφο» Πρόκλο. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να αξιοποίησε η προπαγάνδα του Ιουστινιανού μιαν ήδη υπάρχουσα ιστορία, παραλλάσσοντας την ερμηνεία της και ενισχύοντας τον προπαγανδιστικό της χαρακτήρα με την προσθήκη του ονείρου του Αμαντίου, το οποίο, έτσι κι αλλιώς, δεν ενισχύει την «αποκαλυπτική» ερμηνεία.

Όπως καταγράφονται στην Χρονογραφία του Μαλάτα, τα δύο αυτά όνειρα χρησιμοποιούνται για να δικαιώσουν την ανάληψη της εξουσίας από την δυναστεία του Ιουστινιανού. Ο θάνατος του Αναστασίου στα ενενήντα του χρόνια δεν είναι πια φυσικό –έστω και προδιαγεγραμμένο– φαινόμενο. Είναι επέμβαση του Θεού, που αλλάζει τον ρουχ της ιστορίας για να απαλλάξει την ανθρωπότητα από τον Αναστάσιο και προφανώς να φέρει κάποιον καλύτερο στη θέση του. Το όνειρο του Αμαντίου δικαιώνει την πράξη της θανατώσεως του κυριότερου αντιπάλου του Ιουστινιανού, προβάλλοντας και πάλι εμμέσως την προτίμηση του Θεού για τη δυναστεία του Ιουστινιανού. Το ότι ο Αναστά-

4. Άγγελος που διαβάζει το βιβλίο της ζωής. Τοιχογραφία, τμήμα από τη Δευτέρα Παρουσία, 1291/92-1315. Μυστράς, Μητρόπολη: "και εκβίβον οι νεκροί εκ των γεγραμμένων εν τois βιβλίοις κατά τα έργα αυτών" (Αποκάλυψη 20:12). (Τοιχογραφίες, σ. 116, εκ. 93.)

σιος καλεί για την ερμηνεία των δύο ονείρων έναν «φιλόσοφο» υπονοεί την προτίμηση του Αναστασίου για τέτοιους ύποπτους μάγους, τους οποίους ο ευσεβής Ιουστινιανός, ακολουθώντας το νόμο, καταδικάζει σε θάνατο.

Μπορούμε λοιπόν στην ιστορία αυτή να ανιχνεύσουμε τρία στρώματα. Πρώτο, το όνειρο του Αναστασίου, που δημιουργήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, αμέσως μετά τον θάνατό του. Η σημασία του δεν ήταν κατ'ανάγκη αρνητική για τον Αναστάσιο. Μια παρόμοια ιστορία, που σχετίζεται με το μαρτυρικό τέλος του Μαυρικίου στα χέρια του σφετεριστή Φωκά, υποστηρίζει ότι με τον θάνατό του ο Μαυρίκιος είχε την ευκαιρία να εξέλθει στην παρούσα ζωή, κερδίζοντας έτσι την αιώνια. Ο Αναστάσιος μπορεί να έχασε την δυνατότητα να είναι ζωντανός κατά την Ημέρα της Κρίσεως, κέρδισε όμως μια ευνοϊκή απόφαση κατά την ίδια την Κρίση. Για τον Ιουστινιανό, πάλι, η ιστορία σε αυ-

τήν τη φάση είναι σαφώς αρνητική. Η Δευτέρα Παρουσία εμφανίζεται να πλησιάζει επικινδύνα (σε 14 χρόνια), και άρα η βασιλεία του μπορεί άνετα να συνδεθεί με εκείνην του Αντιχρίστου. Το δεύτερο στρώμα της ιστορίας είναι το όνειρο του πραιποστίτου Αμαντίου. Είναι σαφές ότι και αυτό από μόνο του στρέφεται εναντίον του Ιουστινιανού, εφόσον παρομοιάζει τον φονέα του Αμαντίου με έναν ακάθαρτο χοίρο. Μόνο στο τρίτο στρώμα, τον συνδυασμό δηλαδή των δύο ονείρων και την καταγραφή τους από τον Μαλάτα, η ιστορία αυτή αποκτά αρνητική χροιά για τον Αναστάσιο (σε συνάρτηση με τα πλείστα όσα καταλογίζει ο χρονογράφος στον γηραιό αυτοκράτορα), χάνοντας ταυτοχρόνως οποιαδήποτε εσχολογική σημασία.

Πολλά έχουν γραφεί τα τελευταία χρόνια για την «αποκαλυπτική» διάσταση της επίσημης αυτοκρατορικής προπαγάνδας του θου αιώνια αλλά και κατινιών εποχών. Πίσω

από κάθε εξέλιξη στην αυτοκρατορική ιδεολογία, και τις εκδηλώσεις της, ορισμένοι σημερινί μελετητές διακρίνουν εσχολογικά κινητήρα, χωρίς να αποφεύγουν πάντοτε κάποιες υπερβολές. Αν ο Ιουστινιανός έκτισε την Αγία Σοφία έχοντας στον νου του την επερχόμενη ημέρα της κρίσεως, και την έκανε τόσο μεγάλη για να χωρέσει όσους θα συμμετάσχουν σ' αυτήν, θα το δήλωνε με στόμφο και επισημότητα έτσι ώστε να μην μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τις προθέσεις του. Η αυξημένη ευσεβεία και θρησκευτικότητα σε εποχές έντονων εσχολογικών προσδοκιών μπορεί μεν να οφείλονται στον μεταφυσικό φόβο που η Δευτέρα Παρουσία προφανώς προκαλούσε, αλλά δεν σημαίνουν απαραίτητα προετοιμασία γι' αυτήν. Είναι πιο πιθανό να σημαίνουν σκοπούς αποτρεπτικούς. Με την τόνωση της πίστης και της ευσεβείας, οι προϋποθέσεις της Κρίσεως — η επικράτηση δηλαδή του κακού — εξελειφνόνται, και ο μάταιος τούτος κόσμος παίρνει παράταση ζωής. Οι εσχολογικοί συμβολισμοί, η έννοια της μιμήσεως του Χριστού, η δικαιοσύνη, είναι άλλωστε εγγενή συστατικά της χριστιανικής πίστης. Δεν είναι ο φόβος των εσχάτων που προκαλεί τον εκχριστιανισμό του βίου· μάλλον το αντίστροφο. Η πίστη σε κάποιο τέλος προηγείται του φόβου που αυτό μπορεί να προκαλέσει.

Από όλον τον τρόπο του θου αιώνα για το τέλος του κόσμου δεν μένουν σήμερα παρά ορισμένες σποραδικές αναφορές, κάποια συγκυλισμένα υπονοούμενα ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, του τύπου των ιστοριών που προαναφέρθηκαν. Όσο για τους δύο ιστορικούς που χρησιμοποίησα εδώ, ο Μαλάλας, ο οποίος ανήκει στην παράταξη του Ιουστινιανού και απηχεί ξεκάθαρα την αυτοκρατορική προπαγάνδα, αναφέρεται ρητώς στις προβλέψεις για το τέλος του κόσμου μόνο και μόνο για να τις διαψεύσει. Ο ανατρεπτικός χαρακτήρας τέτοιων φημών είναι ασίμβαστος με την έννοια του οργανωμένου κράτους. Ο Προκόπιος όμως, που, στα *Ανεκδότα* τουλάχιστον, εκφράζει την άλλη πλευρά, δεν διατάζει, στο πλαίσιο της δαιμονολογίας του, να αντλήσει από ένα δεκάμηνο τέτοιων αφηγημάτων, που αναμφίβολα κυκλοφορούσαν μέσα στην αναστάτωση που προκάλεσε η αναχώρι του τέλους. Και αυτός, εν τούτοις, πουθενά δεν αναφέρεται ρητά στην προσδοκία του τέλους του κόσμου. Από την πλούσια συλλογή προροικών εσχολογικών αφηγημάτων δεν διασώζονται παρά μόνο ελάχιστα, στο μέτρο που αυτά χρησιμοποιήθηκαν στο παιγνίδι της αντιδυναστικής προπαγάνδας και των ανταπονήσεων της αυτοκρατορικής πλευράς.

Όταν πια οι ιστορίες αυτές σταχολογούνται και καταγράφονται, η ημερομηνία λίγης τους έχει ήδη παρέλθει: η ζοφερή και τρομακτική μελλοντολογία τους δεν είναι πια παρά ένα παρελθόν ερπυσσόμενο· ένα παρελθόν σε δεύτερη χρήση. Σε κανένα από τα δύο ιστορικά κείμενα δεν διακρίνεται η πίστη στην εγγύτητα του τέλους. Αλλωστε, αν πιστεύεις στην εγγύτητα μιας τελειωτικής καταστροφής, ποιός ο λόγος να γράφεις ιστορία;

Σημειώσεις

1. Το παρόν κείμενο περιλαμβάνει επεξεργασμένα μέρους παλαιότερου άρθρου μου με θέμα την χρήση και την λειτουργία του αντι-

1. στην ιστοριογραφία του θου αι. (Καλόφωνος, 1993).
2. Βλ. Vasiliev (1944), Magdalino (1993), και το άρθρο του τελευταίου στο παρόν αφιέρωμα.
3. Για το εσχολογικό σενάριο των Βυζαντινών βλ. Alexander (1985), 4. Πβ. Cameron (1985).
5. Για το θέμα αυτό βλ. Καλόφωνος, 1991: 306-308.
6. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις που αυτό συνέβη: πβ. π.χ. Αμμανός Μαρκελλίνος 19.12.
7. Ερόσον είναι ουσιά η διόρθωση που προτείνει ο Scott (1985) για την επιμαχ χρονολογία στο μοναδικό χρονογράφο του Μαλάλα: πβ. όμως Jeffreys (1990), για μια διαφορετική άποψη.
8. Η ύμηση τέτοιων κύκλων διαρκεί στα Αγιώτα (5.5.2, εκδ. Keywell), όπου αναφέρει ότι πολλοί ανέμεναν το τέλος του κόσμου το έτος 557 μ.Χ., προς το τέλος δηλαδή της βασιλείας του Ιουστινιανού.
9. Scott (1985), τον οποίο, παρά την διατυμωμένη κάποιου επιφυλάξεως, ακολουθεί και ο Magdalino.
10. Για την προαναφερθείσα και την εκδοχή με την οποία αντιστέρεται από την αντίληψη πλευρά βλ. Κουτράκη (1994).
11. Αν βεβαίως ο αναγνωστής της χρονολογίας βέλθει το εναλλακτικό σύστημα του Μαλάλα, θα θεωρούσε ότι η βασιλεία του Ιουστινιανού ήταν στο μέσον περίπου της χρήσης αυτής γλιετίας. Για την ανάλυση της χρήσης γλιετίας και την προαναφερθείσα ταύτιση της με την χρονολογία της αυτοκρατορίας βλ. το άρθρο του Magdalino στο παρόν αφιέρωμα.
12. Mango (1985: 203-205). Η ερμηνεία αυτή είναι πολύ πιθανή, εφόσον στο μέσον της γλιετίας τοποθετείται η Σταύρωση επί της Γέννησης.

The Future's Past: The end of the world and propaganda in 6th-century historiography

George T. Calafonous

Now that the eve of the new millennium is presumably safely behind us, we are in a better position to understand the general mood of predictions of doom. Despite their flexibility, precise calculations of the end of the world—or other catastrophes—eventually expire and fall into oblivion: who would be interested today in reading an extensive study on how the Y2K bug would destroy civilisation as we knew it?

The anticipation of the end is inherent in the linear-teleological perception of time which is part of our Christian legacy. In the Second Coming, attempts to forecast the exact moment of the Second Coming, and therefore the end of time, the concept of the millennium proved to be one of the most influential tools. For the Byzantines, it was not the first millennium AD, but the sixth AM (*anno mundi*) which first came into play. Due to the complexity and fluidity of early Byzantine chronology, strictly related to their apocalyptic ideas, the impossible. Varying calculations produced a whole set of alternative dates for this event, all of which fell within first half of the sixth century, in an attempt to determine the impact of eschatological fear on the period's historiography, this article turns to two of the main historical sources of the sixth century: the *Secret History* of Procopius and the *Chronography* of John Malalas.

It has been recently argued that eschatological considerations played an important role in the official imperial propaganda of Justinian whose reign covers part of this period. A close examination of the material from the two contemporary historical sources reveals a slightly different picture. All the relative passages were composed through a manifestly layered process, strictly related to their appropriation. The origins of such apocalyptic rumours were probably oral, and their initial function anti-dynastic. It seems rather unlikely that Justinian would construct his official propaganda on the ambiguous and therefore dangerous grounds of eschatology: had he done so, he would have invited the unfavourable conclusion that his reign was the earthly rule of the Antichrist. Malalas's attempt to suit his own calculations of the time of the Second Coming had already been proven wrong, obviously refers to Justinian's defence against the propaganda of his enemies as reflected in the *Secret History*'s famous equation of Justinian with the "king of demons".

However, eschatological references in these works are neither numerous, nor extensive, but writers modified any such material in order to suit their own propagandic purposes, which no longer involved any eschatological considerations. Their texts betray no real belief in an approaching end of the world. By the time they were writing, talk of an ominous future was already a thing of the past. Besides, if one believed that the end of the world was at hand one would hardly engage in writing history.

Βιβλιογραφία

- Μαλάλας Ιωάννης. Χρονολογία εκδ. L. Dindorf (Βόνη 1831).
- Προκόπιος, *Ανεκδότα*, εκδ. J. Haury - G. Wirth (Λειψία 1963).
- Alexander, P. (1985), *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Μπέρκλεϊ.
- Cameron, A. (1985), *Procopius and the Sixth Century*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες.
- Jeffreys, E. (1990), «Chronological Structures in Malala's Chronicle», Στο Jeffreys - Croke - Scott (1990: 111 - 166).
- Jeffreys, E., Croke B., Scott, R.D., επιμ.: *Studies in John Malalas: Byzantina Australiensia* 6, Σίδνεϊ 1990.
- Καλόφωνος, Γ. Θ. (1993), «Το ιστορικό όνειρο στο τέλος της αρχαιότητας: Τα *Ανεκδότα* του Προκόπιου και η Χρονολογία του Μαλάλα», Στο *Οίχες εναντίου: Χρήσεις των ονείρων στην αρχαιότητα*, επιμ. εκδ. Δ. Καραγιάννη, Ηρόκλειο, σσ. 283-322.
- Κουτράκη, Ν. C. (1994), *La propagande impériale byzantine: persuasion et réaction (VIIe - Xe siècles)*, Εβόληθη Σοφίας, Ν. Σαρπλούου 93, Αθήνα.
- Magdalino, P. (1993), «The History of the Future and Its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda», Στο *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, επιμ. R. Beaton - C. Roueché, Άντιστρον, σσ. 3-34.
- Mango, C. (1980), *Byzantium: The Empire of New Rome*, Λονδίνο.
- Scott, R. D. (1985), «Malalas, the Secret History and Justinian's propaganda», *Dumbarton Oaks Papers* 39: 97-109.
- Vasiliev, A. (1944), «Medieval Ideas of the End of the World: West and East», *Byzantinica* 16, σσ. 462-499.